

Forska judiskt vidgar vyerna

Att forska efter judiska rötter är något helt annat än traditionell släktforskning. Det blir ett sökande på bredden, i många länder, snarare än på djupet. Och historierna rymmer ofta mycket dramatik och uppslitande livsöden.

TEXT: **MATS KARLSSON**

Judar har funnits i Sverige sedan åtminstone Gustav Vasas dagar, men bara sporadiskt fram tills rätten att utöva religionen infördes 1775. Någon större judisk invandring skedde inte förrän på 1860-talet. Flest kom efter nazisternas maktövertagande i Tyskland på 1930-talet – och framförallt efter kriget och Förintelsen.

Det finns ganska gott om källor som rör enskilda judiska personer och deras familjer. Under 1900-talet, med skärpt bevakning av utlänningar under de båda världskrigen och många judar som kom till Sverige efter Förintelsen, blev dokumentationen omfattande.

DEN SOM HITTAR judiska anor har två givna utgångspunkter. I Sverige finns motsvarigheter till kyrkböcker för den mosaiska (judiska) församlingen i Stockholm på SVAR (Riksarkivet), medan de i andra städer finns som utdrag från Statistiska centralbyrån på Ancestry. Andra bra källor är medborgarskapshandlingar, pass- och viseringshandlingar och ansökningar om näringsverksamhet, och

En judisk flyktfamilj på Centralstationen i Göteborg i mars 1939.

Förföljelse ledde till flykt

Det finns många svenska handlingar att söka bland för att finna sina judiska rötter. Ansökan om uppehållstillstånd och mosaiska församlingarnas böcker är några.

Släkthistoria 11

Förföljelse
ledde till
flykt

Det finns många svenska handlingar att söka bland för att finna sina judiska rötter. Ansökan om uppehållstillstånd och mosaiska församlingarnas böcker är några.

Granskning

finns på Riksarkivet. Forskar man globalt, vilket lär hända snarare förr än senare, är startpunkten Jewish Gen (www.jewishgen.org), en portal för judisk släktforskning världen runt. Här finns databaser med anor som forskare lagt in, hela antavlor, folkbokföringsuppgifter, judiska gravar och ortnamn på olika språk, eftersom gränser ändrats flitigt på kontinenten.

– Där kan man hitta så mycket, och lära sig hur man gör. Portalen bygger på stora samarbeten över hela världen. Det finns bland annat ett stort gravregister, där kan du söka på släktnamn och hitta släktingar om det är ett hyfsat ovanligt namn, säger historikern Carl Henrik Carlsson, som 1997 var med och grundade Judiska släktforskningsföreningen i Sverige.

– Jag hittade en kusin till min mormor som ingen kände till, han visade sig vara begravd i Sydafrika. Hur hade jag hittat honom annars? Jag lyckades nyligen få kontakt med ett barnbarn till honom som bor i Australien.

JUDARNA UTVANDRADE från Mellanöstern redan under Romarrikets tid, bland annat till Spanien och Portugal. Där hade de en fristad, i synnerhet när Iberiska halvön var under muslimsk kontroll fram till 1000-talet, men fördrevs 1492. De kallades sefardiska judar, men i Sverige benämndes de »portugiser» i kyrkböcker ännu trehundra år senare.

Portalen jewishgen.com är en bra början för att hitta släktingar globalt.

Förföljelserna i Väst Europa hade börjat redan under 1300- och 1400-talen, hårdast efter digerdöden. Judarna flydde österut – till Ryssland, Polen och Baltikum. De skulle senare komma att fly tillbaka när de utsattes för samma förföljelser där.

Överallt lade man på judarna tunga skatter och andra pålagor. För att släppas in i ett land tvingades de betala stora summor för skyddsbrev, som gav dem rätt att bo i landet och bedriva vissa yrken. De tvingades betala »kroppstull» vid inträde i städer, bära kännemärken på kläder och bo i judegetton. De utsattes för hån, hot och våld.

Carl Henrik Carlsson, en av grundarna av Judiska släktforskningsföreningen i Sverige.

HISTORIEN OM judarna i Sverige kan grovt delas in i fyra perioder. Den första är fram till 1775, då det var förbjudet att vara jude i Sverige. De som ville stanna i landet var tvungna att konvertera till den lutherska läran. 1775 blev det

tillåtet för judar att utöva sin religion, men deras rättigheter begränsades. De fick till exempel inte arbeta i förvaltningen, gifta sig med kristna eller bo var de ville.

1860 infördes passfrihet i Sverige vilket ökade inflödet, sedan följde den så kallade judiska emancipationen med ökade rättigheter för judar. Den fjärde perioden kan sägas börja på 1930-talet när nazisterna tog makten i Tyskland, då kom de största skarorna.

Den första juden som dokumenterat levtt i Sverige var en läkare som Gustav Vasa hade i sin tjänst från 1557. Några lagar som förbjöd judar fanns inte och under stormaktstiden på 1600-talet föreslogs flera gånger att de skulle få slå sig ned för att få fart på handeln. Men det stupade framförallt på kyrkans motstånd. Den rena lutherska läran skulle försvaras till varje pris, den som man krigat för under trettioåriga kriget.

STORMAKTSTIDENS STARKE man Axel Oxenstierna hade inte heller mycket till övers för judarna och vägrade låta dem slå sig ned i det nyanlagda Göteborg:

»Så kärt det vore honom, att en ort, som Gud och naturen synas rätt erkännerligen hava formerat till Sveriges gagn och fördel, måtta tilltaga och förkovra sig uti kommercier och handel, så okärt vore det honom, att han genom Kristi hätske förföljare skulle hava något uppsteg, och ville hellre önska, att han evinnerligen måtta bliva en ringa torparkoja, än på det sättet förvärva sig namn av en rik och florerande handelsplats»,

Teckning av judiska gårdsfarihandlare i Finspång 1792.

Judarnas historia i Sverige

1600-TALET Stormaktstidens elit vädjar om judisk invandring för ekonomins skull.

1686 Sveriges första kyrkolag förbjuder judendom och andra icke-lutherska läror.

1775 Aaron Isaac blir den förste juden som får bosätta sig permanent i Sverige utan att döpas.

1557 Gustav Vasa har en judisk läkare, ej namngiven.

1681 Det första dopet av judar i Sverige. Två personer låter sig döpas för att få stanna.

1779 En judisk koloni bildas på Marstrand sedan ön blivit frihamn 1775.

I slutet av 1800-talet flydde många förföljda judar från Östeuropa till Sverige. De bodde ofta fattigt och trångt, som här i arbetarkvarteren i stadsdelen Nöden i Lund.

KULTUREN I LUNDS BILDARKIV

skriver riksrådet Magnus Gabriel De la Gardie.

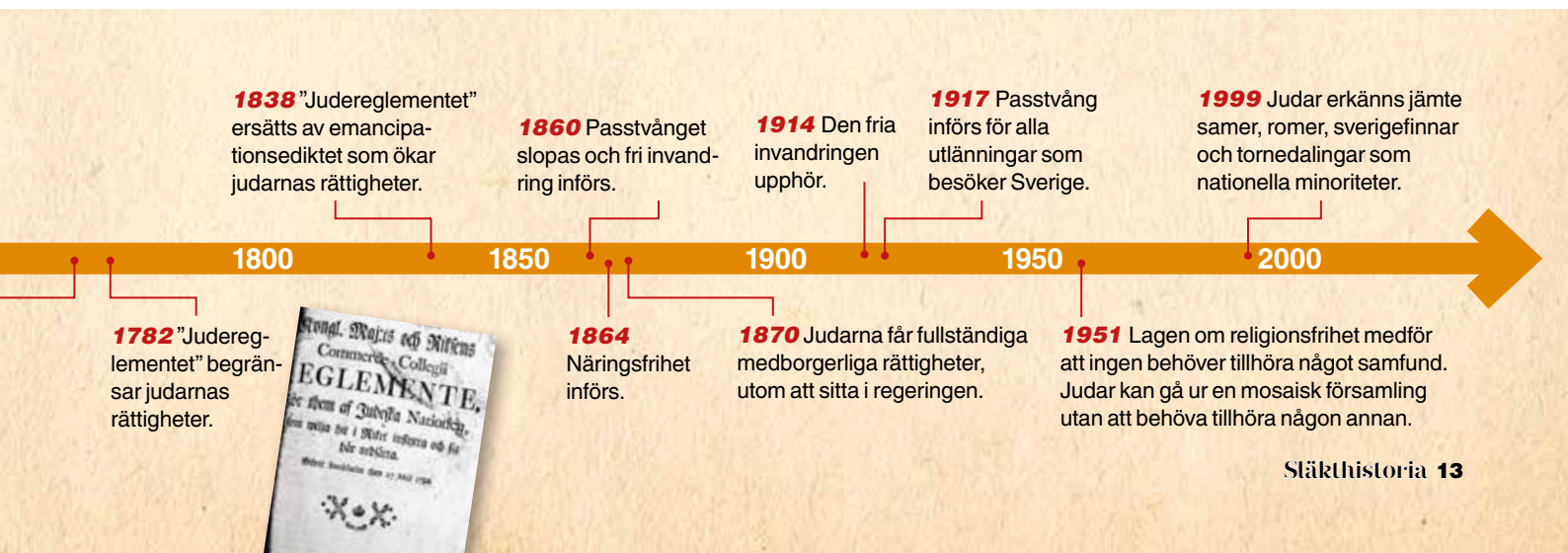
Judarna brännmärktes av kyrkan för att de inte betraktade Jesus som Messias, för att de ansågs ha orsakat hans död och inte lyft ett finger för att rädda honom. Judendom var därför en irrlära, ansåg det kristna prästerskapet – och allmogen, som fått höra detta budskap från predikstolen. Men drottning Kristina var öppen för andra influenser och 1645 kallade hon till sig en berömd sefardisk läkare, Baruch Nehemias,

eller Benedictus de Castro. Det är den förste jude i Sverige som vi vet namnet på, skriver Hugo Valentin i boken *Judarna i Sverige* (1963), det klassiska verket i ämnet. Det var först när Sverige fick en kyrkolag, 1686, som judendomen uttryckligen förbjöds. Samma lag som gett oss folkbokföringen och kyrkböckerna satte också stopp för alla läror utom den lutherska.

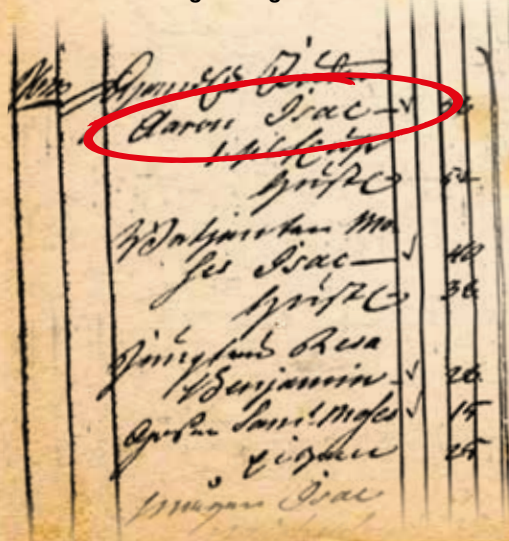
»Judar, turckar, morianer och hedningar» måste döpas om de vill leva i Sverige. Däremot accepteras »tattare

och zigenare», utan att konvertera. Men deras barn måste döpas till lutheraner.

LAGEN LUCKRADES UPP en del under Karl XII:s tid. Han var den första svenska kung som tillät muslimer att bo i Sverige. Under sin tid hos turkarna efter det misslyckade fälttåget mot Ryssland tvingades han låna mycket pengar av judar för sitt och härens uppehälle. När han väl kunde fara hem följde hans kreditorer med och en av dem stannade tjugo år!

Aaron Isaac föddes 1730 i Treuenbrietzen, Tyskland, och dog i Stockholm 1816. Nere till höger, i mantalslängden från 1790, står att läsa att han givits tillstånd av Överståthållaren att bosätta sig i Sverige.

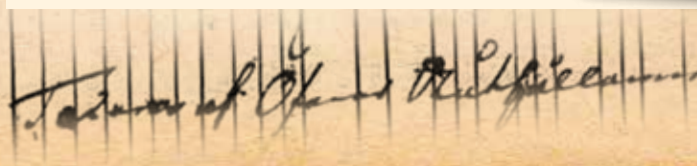
Första juden i Sverige

Aron Isaac var den förste jude som fick bosätta sig i Sverige utan att konvertera till kristendomen. Tillståndet gavs av K Maj:t genom Stockholms överståthållare, som vi ser i anteckningen nedan i **Mantalslängden** från 1790. Uppe till vänster står hans namn.

I Taxeringslängden från 1805, är några av de släktingar, vänner och affärskollegor som Aron Isaac tog med sig till Stockholm sedan han fått tillstånd att bo i Sverige antecknade. De var tillräckligt många för att kunna bilda en judisk församling.

JUDISKA FÖRSAMLINGEN I STOCKHOLM/PATRIK GOLDBERG

Hela tiden arbetade statsförvaltningen för att få in judar i landet och vitalisera ekonomin. Man ville åt deras pengar och de nätverk som de byggt upp runtom i världen, på flykt undan förföljelser. Kristna såg det som ocker att låna ut pengar mot ränta, därför kom många judar att verka inom handel och bankväsende. De blev ofta också tolkar längs handelsvägar till och från Orienten. Till sist lyckades adeln och bönderna i riksdagen 1775 att driva igenom en lag som lät judar bosätta sig i Sverige utan att döpas.

När de väl släpptes in i Sverige fick judarna inte bedriva verksamhet inom något skrå, utan bara syssla med hantverk utanför dessa. Men framförallt ville man ha in rika judar som ägnade sig åt handel och bankväsende – vilket bland allmogen kom att bidra till att förstärka nidsbilden av den girige juden. Judarna motarbetades kraftigt av näringsidkare i städerna och av borgare och präster i riksdagen.

DEN FÖRSTA JUDEN som bosatte sig permanent i Sverige utan att ge upp sin tro hette Aaron Isaac. Han var sigillgravör och köpman från Mecklenburg i norra Tyskland och slog sig 1774 ned i Stockholm. Han hade

kommit på inrådan av svenska officerare i Pommern och överlämnade ett rekommendationsbrev till överståthållaren Carl Sparre.

Denne tog sig an gravören och började bearbeta ämbetsmän och Gustav III. Efter ett års tröskning i olika instanser nådde hans begäran slutligen kungen, som den 2 maj 1775 beslöt att utfärda ett skyddsbrev som gav Isaac rätt att stanna permanent.

Med honom kom hans bror Marcus och kompanjonen Abraham Pach, som dock lämnade landet efter ett par år. Ett antal släktingar och bekanta fick också bosätta sig i Stockholm, så att Aaron Isaac kunde bilda en judisk församling. För det krävs minst tio personer över 13 år.

Vid samma tid gjorde kungen Marstrand till frihamn i hopp om att få mer fart på utrikeshandeln. Det innebar att västkustön fick både närings- och religionsfrihet.

Nordens första synagoga inrättades 1780 i ett av krutförråden i Fredriksborgs fästning på Marstrand.

Vem som helst kunde slå sig ned och bedriva affärer utan krav på skratillhörighet, och den som hade annan tro slapp konvertera.

PÅ MARSTRAND BILDADES därmed en judisk församling som hade kring sextio medlemmar och var betydligt större än den i Stockholm. Där byggdes också Nordens första synagoga. Försöket med frihamn slog dock fel, främst på grund av smuggling, och det avbröts 1794. Judarna på ön bosatte sig istället i Göteborg.

Med Aaron Isaac och hans följe möter vi för första gången judar i svenska kyrkböcker, men församlingen bildas inte formellt förrän 1782. Den som vill forska i de mosaiska församlingarnas arkiv på Riksarkivet och på lands- och stadsarkiv behöver tillstånd för material efter 1929. Arkiven är deponerade, de ägs alltså fortfarande av församlingarna.

Stockholmsförsamlingens arkiv förvaras på Riksarkivet, men är sökbart på SVAR som alla kyrkböcker. De första åren finns bara församlingens protokoll och längder över omskärrelser att tillgå, men från 1822 förs även församlingsbok för folkbokföring, fram till 1910 då uppgiften överförs till territoriella kyrkliga församlingar.

Judiska gård-farihandlare i Sverige i början av 1900-talet.

Dessförinnan hittar man judarna i mantals- och taxeringslängderna. I mantalslängden anges inte konfession, men däremot en kort notis om att de har tillstånd från överståthållaren. Taxeringslängden upplyser inte heller om att de är judar.

Totalt kom ett fyrtiotal män med familjer till Stockholm i den första inflyttningsomgången. Men de skulle drabbas av bakslag.

– Kung Gustav III och byråkratin var positiva till judar, de skulle få fart på näringslivet. Men det fanns ett motstånd i samhället, framförallt från prästerskapet och borgerskapet. Judarna sågs som konkurrenter om själarna och pengarna, säger Carl Henrik Carlsson.

– Den judefientlighet som fanns var rent religiös, de som lät döpa sig fick en hel del stöd. Det var »vi och dem». Vi var lutheraner, de var Kristi mördare. Det är först långt senare som antisemitismen blev mer politisk, etnicitetsmarkerande.

PÅ GATORNA UTSATTES judarna för glåpord och hot. Aaron Isaac berättar i sina memoarer att han inte vågade gå ut under två veckor efter det att han fått rätt att bosätta sig. Och det skulle hålla i sig i flera generationer.

År 1779 fattade riksdagen efter

lång strid beslut om att judar generellt skulle få slå sig ned i Sverige utan att ge upp sin tro. Men det innehöll en brasklapp, att judarnas rättigheter – det vill säga inskränkningar i rättigheterna – skulle slås fast i en särskild stadga.

– Det gjorde att vi fick judereglementet 1782. Där bestämdes att judarna fick vara här som en främmande nation i Sverige. Det blev ett slags kompromiss, de fick till exempel inte gifta sig med kristna och de fick bara bo i tre städer. Då var Aaron Isaac inte så glad, säger Carl Henrik Carlsson.

Reglementet byggde på en mall använd i många andra länder, men med vissa skillnader. Till exempel fick judar gifta sig och skaffa hur många barn de ville, vilket inte var fallet överallt. Men de fick alltså inte gifta sig med kristna och kunde inte bli ämbetsmän. I och med att de var »okristne» var de heller inte vittnesgilla, fick inte vittna inför ting.

Judarna fick bara bosätta sig i Stockholm, Göteborg och Norrköping (i praktiken även i Karlskrona). De fick bedriva grosshandel och minut-handel i öppen bod, men inte utöva hantverk reglerat inom skrå.

I reglementet räknades också upp en rad hantverk som de fick syssla-

sätta sig med: bland annat konstmålning, gravyr, diamant- och ädelstensslipning, byggande av mekaniska instrument, »brodering och annan konstig söm», lacktillverkning och korkskärning. Varje jude som ville idka näring måste styrka att han fört in minst tvåtusen »riksdaler specie» i landet. De fick anlägga och driva fabriker, delta i skeppsrederier och handelskompanier, och »i synnerhet driva handel med växlar, aktier och publike papper»

DE FLESTA I DENNA första våg var hantverkare från Tyskland, så kallade aschkenaziska judar (av det hebreiska ordet för Tyskland). Bland dem finns välkända släkter som Bonnier, Schück, Warburg, Benedicks, Heckscher och Mannheimer, vilka senare kom att utmärka sig inom kultur och finans.

Dessa äldre judiska släkter är mycket väl dokumenterade och finns representerade i till exempel *Svenska släktkalendern* och *Svenskt biografiskt lexikon*.

Det kom sämre tider och 1815 angreps judar hårt i riksdag, press och på gator. De beskyldes för att ha orsakat lågkonjunkturen, ägna sig åt lurendrejeri och påstods ha drivit upp hyrorna på affärslokaler i Stockholm.

Myndigheterna fortsatte dock att behandla judarna välvilligt.

– Det gavs dispenser, det finns till exempel judar som fick gifta sig med kristna rätt tidigt. Sedan luckrades reglementet upp mot mitten av 1800-talet. Man kan säga att judarna fram till 1838 utgjorde en främlingskoloni. Då upphörde reglementet och de blev svenskar av mosaisk trosbekännelse, säger Carl Henrik Carlsson.

NÄR JUDEREGLEMENTET avskaffades och ersattes med ett emancipationsedikt blev det upplopp på Stockholms gator och den judiska befolkningen ansattes hårt. Regeringen hade väntat med att offentliggöra förordningen, med hänsyn till den infekterade stämningen.

Men sedan följde ökade rättigheter

Så spårar du dina judiska släktingar!

steg för steg: 1854 fick judar bosätta sig i alla städer, 1859 fick judiska barn gå i vanlig skola. Fyra år senare fick judar rätt att gifta sig med kristna och 1870 fick de till sist fullständiga medborgerliga rättigheter, utom möjligheten att sitta i regeringen.

DET KOM EN NY JUDISK invandringsvåg. Den här gången anlände inte väletablerade affärsmän och hantverksmästare, utan fattiga judar från Östeuropa. En del hade drabbats av pogromer, förföljelser, och tvingats fly från sina hemländer. Många blev gårdfarihandlare, vilket inte bättrade på judarnas rykte i allmänhetens ögon. Det blev nya protester från handlare, som krävde att regeringen skulle stoppa konkurrensen från

"Det var inte lätt för en polisman att skriva alla namn på främmande språk rätt."

»polska judar och andra schackrare». Många av de judar som kom in under 1800-talets senare del och början av 1900-talet var mer ortodoxa än de svenska judar som till stor del assimilerats. Det fick bland annat till följd att en andra synagoga med striktare gudstjänstordning byggdes.

1838 fanns knappt tusen judar i Sverige, de flesta bodde i Stockholm och Göteborg. 1880 hade siffran mer än trefaldigats och 1930 hade den stigit till knappt sjutusen. När nazisterna tog makten i Tyskland 1933 togs ytterligare tretusen judar emot fram till krigsutbrottet 1939, vilket är en väldigt liten siffra med tanke på hur många judar som ville lämna Tyskland och de annekterade länderna Österrike och Tjeckoslovakien.

Från och med 1914 har vi en mängd källor till invandringen av judar och andra. Det är först då som stora resurser sätts in för att begränsa invandringen och spana efter spioner. En kontrollapparat byggs upp.

– Personakterna är utmärkta ingångar för den som söker sina judiska rötter. De länder man sagt att släkten kom ifrån kanske inte finns längre, det är andra stater i dag. Men du får reda på var en person är född, en ort. Och orterna finns kvar, även om de kan ha andra namn, säger Thomas Fürth, ordförande i Judiska släktforskningsföreningen.

– Men kolla allt! Helst med samtida källor. De som sökte uppehållstillstånd, eller senare medborgarskap, förhöordes av polis. Och det var inte lätt för en polisman att skriva alla namn på främmande språk rätt. Inte heller visste de kanske något om judar utan kunde skriva att de var konfirmerade då och då i den och den synagogan.

NÄR MAN VÄL KOMMIT på rätt spår, hittat platserna där förfäderna kom ifrån, går man till portalen Jewish Gen. Där är chansen stor att man hittar släktingar i många olika länder. Den judiska släktforskningen sker därför oftare på bredden än djupet. Men det finns oväntat mycket att hämta även längre tillbaka i tiden.

– Jag tänkte att det inte kunde finnas handlingar kvar i Polen, som drabbats av två världskrig, Förintelsen och järnridån. Men det fanns det! Inte just från det ställe där min släkt kom ifrån, men det visade sig att det gick att få fram. Jag hittade jättemycket om min släkt, säger Carl Henrik Carlsson.

Att läsa personakterna kan också vara en stark känslomässig upplevelse, förklarar Thomas Fürth:

– Man kommer människorna hemskt nära. Och man får reda på saker om folk som man känner och har träffat. När man kommer in på 1930-talet kan man hitta akter om människor som man försökt få ut, men misslyckats. När deras ansökan om inresa till Sverige behandlas sitter de redan på tåget mot koncentrationslägret. **SH**

Nedan en ansökan om inresetillstånd för en syster, skrivet 1941 av Theodor Fürth. Dennes barnbarn, Thomas Fürth, är i dag ordförande i judiska släktforskningsföreningen.

Thomas Fürth.

